

XIV-XV АСРЛАРДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИ

Усмонов Бахриддин Аҳмедович

Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва

малакасини ошириш институти

Фарғона филиали профессори,

тарих фанлари доктори.

bahriddinusmonov2@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада Амир Темур ва темурийлар даври тарихига оид манбаларда Фарғона водийси шаҳарлари тарихига оид маълумотлар таҳлил этилган. Таҳлил давомида ушбу тарихий манбаларнинг мазкур давр тарихига оид манбаларнинг шаҳар тарихи масаласидаги манбавий салоҳиятига баҳо берилган.

***Калит сўз ва иборалар:** Мовароуннаҳр, Фарғона, Амир Темур ва темурийлар даври, тарихий манба, ўрта аср шаҳарлари, ўрта аср қалъалари, Низомиддин Шомий, Шарофуддин Али Яздий,*

ABSTRACT

The article analyzes information on the history of the cities of the Ferghana Valley in sources related to the history of Amir Temur and the Timurid period. During the analysis, the source potential of these historical sources for the history of this period was evaluated.

***Key words and phrases:** Movarounnahr, Ferghana, Amir Temur and Timurid era, historical source, medieval cities, medieval castles, Nizamuddin Shami, Sharafuddin Ali Yazdi,*

КИРИШ

Амир Темур тарихини ёритувчи дастлабки манбалардан бири Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асаридир. Низомиддин Шомий Фарғона ҳақида сўз кетганида Андигон, Ўзганд топонимларидан фойдаланган. Ушбу асарда Фарғона водийси шаҳарларидан бири Хўжанднинг XIV аср ўрталарида Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида тутган ўрнига оид қимматли маълумотлар учрайди. Шунингдек, Хўжанд шаҳрида Амир Темурга қарши режалаштирилган суиқасднинг амалга ошмаганлиги, 1376 йилги унинг ҳокими Одилшоҳ жалойир бошчилигидаги исён ва унинг бостирилиши билан боғлиқ воқеалар баён қилинган [1:Б. 28-36; 96-101].

Муиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут-таворихи Муиний” асари ҳам давр тарихига оид энг қимматли манбаларидан биридир. Гарчи Муиниддин

Натанзий Фарғона топонимини қўллаган бўлса-да[2:Б. 116], у ҳам кўплаб муаллифлар қатори водийни йирик шаҳарлар номи билан Ўзжанд вилояти, Андигон номлари билан атаган. Ўзжанд вилояти сўзидади Ўзжанд сўзи Ўзганд шаҳрининг номи бўлса-да, у шаҳарнинг ўша вақтдаги салоҳияти ва номини англамайди. У Қорахонийлар даврида Ўзганд, яъни Ўзжанд шаҳри водийнинг йирик шаҳри ва пойтахти сифатида кўплаб манбаларда акс этганининг бу даврдаги инъикоси сифатида манбада келтирилган дейишимиз мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асари ҳам мазкур давр тарихига оид муҳим манбаларидан биридир. Яздий ҳам Фарғона водийси ҳақида сўз юритар экан, Андигон, Андукон, Андижон, Андижон вилояти топонимларидан фойдаланган[3:Б. 268]. Бу номлар ҳам Фарғона вилояти ўрнида ҳамда шаҳарнинг ўша давр тарихий манбаларда учрайдиган номи сифатида учрайди. Шу билан биргалдикда водийнинг энг марказий ва йирик шаҳри Андижон бўлганлигини асословчи асосий маълумотлардан бири сифатида учрайди дейишимиз мумкин.

Ҳофиз Абру номи билан танилган Шиҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаравий (Хавофий)нинг тарих ва географияга бағишланган асарларида ҳам Фарғона водийси тарихига оид лавҳалар учрайди. Муаллиф “География” асарида Хўжанд шаҳри ва вилояти ҳақида сўз юритиб, ушбу ҳудуднинг иқтисодий ҳолатига оид қимматли маълумотлар келтиради[4: Б. 74-75]. Тарихчининг Фарғона водийси тарихи учун яна бир муҳим асари “Мажма ат-таворих”деб номланиб, Мовароуннаҳр, Эрон ва Хуросонда исломиятдан аввалги даврдан бошлаб то 1427 йилгача юз берган воқеаларга бағишланади. Унда учрвйдиган энг асосий маълумотлардан бири Амир Темурнинг фарзанди Мирзо Умаршайх томонидан Андижон шаҳрининг мудофаа деворлари билан мустаҳкамланишидир.

Фасих Хавофийнинг “Мужмали Фасихий” асари Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганишдаги муҳим манбалардан биридир. Ўзининг қисқа ва аниқ фактик маълумотларга бойлиги билан ажралиб турувчи ушбу асар ҳамда унинг муаллифи ҳақида манбашунослигимизда бир қатор тадқиқотлар яратилган. Бу асарда ҳам водий ҳақида сўз юритилганда Ўзганд вилояти атамаси қўлланилган[4:С. 152]. Бу ҳам юқорида айтганимиздек, аввалги форс тилида яратилган асарларнинг таъсири натижасида келиб чиққан номдир.

Фарғонанинг Амир Темур ва темурийлар даври тарихига оид маълумотлар мавжуд бўлган асарлардан бири Ибн Арабшоҳнинг “Ажойиб ал-мақдур фи

тарихи Таймур” асаридир. Мазкур манба ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилган. Асар кўплаб тарихий шахслар, уларнинг фаолияти, Халил Султон, амир Худойдод Хусайний кабиларнинг инсоний фазилатлари ҳақида қимматли маълумотлар бера олувчи нодир манбалардан биридир. Шунингдек, “Ажойиб алмақдур” Амир Темур даврида ва унинг вафотидан кейинги ўзаро урушлар вақтида юз берган сиёсий ҳамда ижтимоий--иқтисодий ҳаётга оид бошқа манбаларда акс этмаган кўплаб воқеалар тўғрисида ҳикоя қилади. Айниқса, Амир Темур вафотидан кейин Фарғона водийсида бўлиб ўтган сиёсий жараёнлар ва уларнинг Мовароуннаҳрдаги вазиятга таъсири тўғрисидаги маълумотлар жуда аҳамиятлидир. Муаллифнинг айтиши шу вақтда Самарқандда яшаганлиги, ушбу воқеаларда қатнашган кўплаб тарихий шахслар билан шахсан таниш бўлганлиги ҳам асарнинг қимматини оширади. Ибн Арабшоҳ Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарлари ҳақида сўз юритар экан, улар қаторида Хўжанд, Марғилон, Андижон шаҳарларини санаб ўтади ва Марғилон шаҳрига алоҳида тўхталади[4:Б. 86]. Ушбу асарда Андижон ва унинг атрофлари тўққиз тумандан иборат эканлиги таъкидланган бўлиб, мазкур маълумот манбанинг тадқиқотчиси У. Уватов томонидан алоҳида кўрсатиб ўтилган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асари тадқиқотнинг муҳим манбаларидан биридир. Асарнинг қўлёзмалари ва турли тилларга қилинган таржималари, муаллифи ҳақида батафсил маълумотлар мавжуд. “Матлаи саъдайн...” икки жилддан иборат бўлиб, биринчи жилдда Амир Темур даври, иккинчи жилдда эса 1470 йилга қадар бўлган темурийлар даври воқеалари баён қилинади. Асарнинг биринчи жилди шу кунга қадар таржима қилинмаган ва нашр этилмаган. Амир Темур даври воқеалари Шомий, Яздий, Натанзий ва бошқа муаллифларнинг асарларида батафсил ёритилган бўлсада, “Матлаи саъдайн...” да ҳам ушбу даврга оид қимматли маълумотлар бор. Улардан бири Аҳси шаҳри ҳақидаги маълумотлардир “... у ваъда (мухдати) охирига етдию ўғли келмади. Мирзо Улуғбек кўрагон Андижонга қараб юрди. Мирзо Амирак Аҳмад у ернинг қалъаларини мустаҳкамлаб, тоққа чиқиб кетди. Мирзо Улуғбек у ернинг энг катта қалъаси бўлган Аҳси қалъасини муҳосара қилди. У шундай қалъаки, унинг мезаналаридан фалак бош оқ (юлдуз)ларини териб олиш ва баланд хоналаридан фариш талар ғулғуласини эшитиш мумкин эди. Қалъа аҳолиси қалъанинг мустаҳкамлигига мағрур бўлишиб жанг аслаҳаларини ҳозирладилар. Ғалаба ёр лашкар қалъа атрофини зирҳ кўзию ари уясидек (илма тешик) қилиб қалъани эгаллади ва лашкар аҳли кўлига кўп бойликлар кирди. Мирзо Улуғбек раиятга тинчлик майдони ва омонлик маконидан ўрин берди ҳамда Поянда баковулни кутвол тайинлаб, Андижон

томон йўл олди. Мирзо Амирак Аҳмад чиқиш қийин бўлган баланд тоғларга кетиб қолган эди; Мирзо Улуғбек амир Мусоко ва амир Муҳаммад Тобонларни Андижонни идора қилишга тайинлаб, ғалаба ёр мавкаб Самарқандга қайтди.” [5 :Б. 254-255] Юқорида келтирилган маълумотнинг эътиборли томонларидан бири шундаки унда Аҳси шаҳри Фарғона водийсининг энг йирик ва мустаҳкам қалъаларидан бири эканлиги ҳар томонлама асослаб берилган.

Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар” асари Амир Темур ва темурийлар даври тарихига оид энг йирик ва кўп мурожаат қилинадиган манбалардан биридир. “Ҳабиб ус-сийар”да Фарғона водийсининг XIV асрнинг иккинчи ярми XV асрнинг биринчи ярми тарихига оид маълумотлар жуда кам учраса-да, улар бошқа манбалардаги айрим маълумотларни тўлдиради. Хусусан, Хондамир ҳам Натанзий каби Мирзо Умаршайхнинг Кошғар юриши ҳақида маълумот беради. Бу асарда Мирзо Султон Абу Саъиднинг ўғли Мирзо Умаршайх, набираси Мирзо Бобурларнинг фаолияти нисбатан батафсил ёритилган. Шунингдек, асарда водийдаги ҳунармандчилик ривожини ва унинг ихтисослашувига оид қизиқарли фактлар келтирилади[6:Б. 874].

Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” ва “Хулосат ул-ахбор” асарларида темурийлар давридаги Фарғонанинг илмий-адабий муҳитини ёритишга хизмат қилувчи маълумотлар учрайди. “Макорим ул-ахлоқ”да Алишер Навоий ва Мир Сарбараҳна ўртасида кечган мутоиба ҳақида ҳикоя қилинса[7: Б. 185], “Хулосат ул-ахбор”да Мавлоно Юсуф Бадиий ва Саййид Шамсуддин Муҳаммад Андижоний ҳақида сўз юритилади[8: Б. 65-66]. Эътиборли томони шундаки, фақат “Хулосат ул-ахбор”да Мир Сарбараҳнага Андижоний нисбаси кўшилган.

Шайбонийлар даврида яратилган бир қатор тарихий асарларда ҳам тадқиқ этилаётган мавзу доирасидаги маълумотлар учрайди. Шулардан бири Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асаридир. Асарда Фарғонада Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилиши жараёнлари ёритилиб, “Бобурнома”да баён қилинмаган кўпгина воқеалар ўз аксини топган. Шайбонийхон қўшинлари томонидан Хўжанд қалъасининг эгалланиши, Мирзо Бобур ва унинг тоғалари Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхоннинг қўшинларини 1503 йили Аҳси яқинида бўлиб ўтган Архиён жангида шайбонийлар томонидан тор-мор келтирилиши воқеалари шулар жумласидандир. Марғилон ва Андижоннинг шайбонийлар томонидан забт этилиши, Фарғона водийси шаҳарларининг ҳимояланиш тизимлари, темурийлар қўшинида хизмат қилган мўғул ҳарбийларининг Мовароуннаҳрни

кўпгина вилоятларида шайбонийлар ҳукмронлиги ўрнатилгач, Фарғона водийсида тўпланиши каби масалалар ёритилган[9: Б. 170-224].

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Низомиддин Шомий. Зафарнома /Форс тилидан ўгирувчи – Ю. Ҳақимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А. Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ. Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О. Бўриевники), Ҳофизу Абруни «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и(«Илова»)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О. Бўриев - Т.: Ўзбекистон, 1996;
2. Муиниддин Натанзий . Мунтахаб ут-таворихи Муиний. / Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи - Фулом Каримий - Т.: Ўзбекистон. 2011. – 264 б.
3. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. – Т.: “MUMTOZ SO’Z”, 2017. – 352 б.
4. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур: Темур тарихида тақдир ажойиботлари. /Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У. Уватов тайёрлаган. К. I. –Т.: Мехнат, 1991. – 328 б.
5. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. Ж. II. Қ. I. 1405 – 1429 йил воқеалари. – Т. : «O'zbekiston». 2008. – 632 б.
6. Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари – Жалил Ҳазратқулов, Исмоил Бекжонов, Изоҳлар муаллифлари – Ашраф Аҳмедов, Исмоил Бекжонов, – Т.: Ўзбекистон, 2013. – 1272 б.
7. Хондамир Ғиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ / Форс тилидан таржима, изоҳлар, кириш ва иловалар муаллифи К. Раҳимов – Т.: «Akademnashr», 2015. – 372 б.
8. Хондамир Ғиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ / Форс тилидан таржима, изоҳлар, кириш ва иловалар муаллифи К. Раҳимов – Т.: «Akademnashr», 2015. – 372 б.
9. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э. Шодиев. – Т.: Фафур Фулом, 1989. – 336 б.
10. Usmonov B. ABOUT THE DATE OF THE FIRST AND SECOND MONGOLIAN WALKS OF AMIR TIMUR //Конференции. – 2021.
11. Usmonov, B. "Ferghana in 70 years of XV century." *Scientific journal of the Fergana State University* 2.1 (2019): 39-42.

12. Usmonov, B. "Horticulture in Fergana in the Temurid's period." *Scientific Journal Of The Fergana State University* 2.4 (2019): 73-75.
13. Usmonov, B. A. (2021). A Study of Political Processes in the Fergana Valley In 1371-1376. *Design Engineering*, 6174-6187.